

ІНСТИТУТ ЛІТЕРАТУРИ ІМ. Т. Г. ШЕВЧЕНКА НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНИ

БІБЛІОТЕКА
СВІТОВОЇ
ЛІТЕРАТУРИ

Еміль ЗОЛЯ

■

ЖЕРМІНАЛЬ

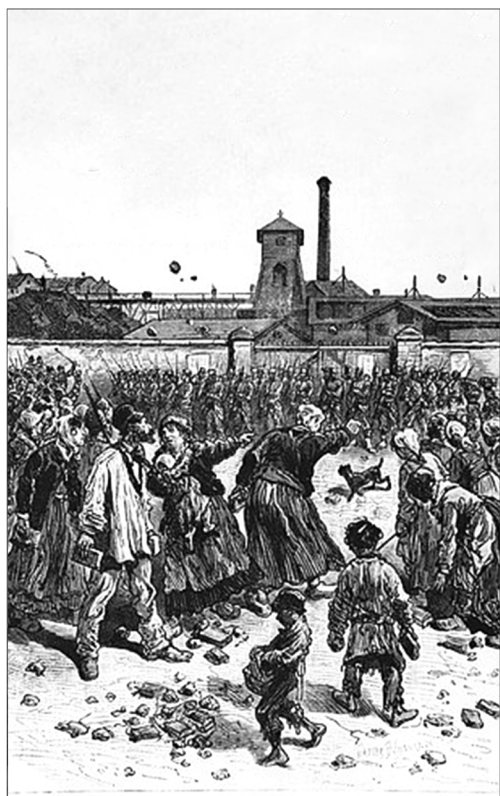
Роман

ХАРКІВ
«ФОЛІО»
2024

ЖЕРМІНАЛЬ

ЧАСТИНА ПЕРША

I

Беззоряної ночі, темної й густої, мов те чорнило, якась самотня чоловіча постать простувала голою рівниною.

Подорожній ішов з Марш'енна до Монсу битим шляхом, що перерізує навпростець бурячники рівною смугою з десять кілометрів завдовжки і сполучає цих двоє сусідніх міст. Він ішов навмання і не міг розгледіти навіть чорного ґрунту під своїми ногами, і лише наскоки березневого вітру, широкі й глибокі, мов хвиля на морі, зледенілого від перельоту над замерзлими болотами та обголілими неокраїми просторами, нагадували про неосяжний обшир рівнини навкруги нього. На темному тлі неба, скільки око сягало, не вирізувалося силуету дерева або будівлі, а шосе, мов загата, простяглося рівне-рівне вперед у сліпий морок ночі.

Подорожній вийшов з Марш'енна десь о другій годині. Він поспішав і здригався усім тілом під благаєнкою одежею — бавовняною курткою та плисовими штанами. Невеличкий, обв'язаний картатою хустиною клунок дуже заважав йому; він притискав його ліктями то до одного, то до другого боку, щоб тільки відразу засунути глибоко в кишені свої заляклі порепані руки, на які від хльостання східного вітру подекуди аж кров повиступала. В голові безробітного, безпритульного робітника не було думок — була тільки одна надія: може, холод трохи спаде, як розвидниться. Ішов він так уже з годину, аж ось за два кілометри від Монсу вгледів ліворуч просто в повітрі якісь червоні

вогні, мов три жарини. Одну мить він вагався — не зважувався підійти, проте болюче жадання зогріти руки перемогло.

Дорога спускалася в яр, і нараз усе зникло. Праворуч ішов грубезний дощаний баркан, а за ним простяглася колія; ліворуч — порослий травою косяг, а там, далі — невиразні обриси якогось селища з низенькими однамітними будівлями.

Подорожній зробив ще зо дві сотні кроків. Дорога раптом повернула, і з темряви перед очима знову виринули йому ті самі червоні вогні, і знову це так само його здивувало; він досі не міг зрозуміти, як це вони палають так високо в мертвому небі, немов якісь димучі місяці. Погляд його перебіг на землю, і тут інше звернуло на себе його увагу. Перед ним лежало важке громаддя низьких будівель, а над ним стримів силует фабричного димаря. Подекуди крізь помутнілі шибки пробивалося тьмяне світло. Кілька підсліпуватих ліхтарів висіло вздовж почорнілих зрубів, що видавалися якимись велетенськими підпорами. І глибоко з цього фантастичного громаддя, повитого мором і димом, виривався лише один звук — важкий, глибокий видих пари з незримого паровика.

Тоді подорожній зрозумів: то була копальня. Пекучий сором засмоктав йому під серцем: навіщо йти? Роботи й тут не буде. Замість попростувати до будівель він наважився, нарешті, зійти на насип до трьох червоних вогнів — трьох чавунових жаровень, де горіло кам'яне вугілля, щоб робітникам було видніше й тепліше працювати. Возії скидали сюди вивезену з шахти землю і, мабуть, мали працювати до пізньої ночі. Тепер подорожній почув виразно стукіт колішат по рейках і міг розгледіти рухливі постаті робітників, що спорожняли вагонетки перед жаровнями.

— Здорові були, — озвався подорожній, підходячи до першої жаровні.

Спиною до неї стояв старий дід у фіолетовій шерстяній фуфайці та шапці з кролячої шкурки. Його здорова гніда коняка, мов скам'яніла, стояла поруч та покірно дожидала, доки звільнять шість вагонеток, що їх вона притягла сюди. Рудий сухоребрый хлопець не дуже квапився з роботою, і його обважніла рука мляво натискала на важіль... А вгорі так само шугав крижаний вітер, і його потужні подихи краляли повітря, мов лезо велетенської коси.

— Здорові, — відповів старий і замовк.

Подорожній відчув на собі його недовірливий погляд і негайно назвав себе.

— Мене звуть Етьєн Лантьє... Я механік... Чи немає тут часом у вас якої роботи?

Полум'я освітило його; це був чорнявий, вродливий хлопець; він видавав років на двадцять або трохи більше, і в його тонкому, сухорлявому тілі почувалася велика сила, дарма що на зріст був він не дуже високий.

Його слова, очевидячки, заспокоїли возія, але той похитав головою.

— Роботи для механіка? Еге! Ще вчора двоє приходило... Роботи чортма...

Вітер налетів знову, і мова урвалася йому на півслові.

За хвилину, показуючи рукою на темне громаддя будівель під пагорком, Етьєн спитав:

— Це — копальня, правда ж?

На цей раз старий не здолав йому відповіді: жорсткий напад кашлю здушив йому горло; нарешті він відкашлявся, сплюнув, і його харкотиння впало чорною плямою на землю, зчервонілу від відблисків вогнища.

— Еге, це копальня «Воре»... А он і селище. Гляньте!

І він показав рукою на обриси селища, що здалеку ще впало в око подорожньому. Тим часом вагонетки спорожнили, і старий поплентався за ними, ледве переставляючи свої заляклі, ревматичні ноги і не махнувши навіть бато-гом; його кремезна коняка посунула сама, важко тягнучи по рейках вагонетки проти вітру; вітер шугав і настовбурчував їй шерсть.

Тепер шахта «Воре» перестала бути тьмяним видінням. Етьєн з насолодою грів свої нужденні, порепані руки й не міг відійти від вогню. Перед очима в нього виразно виступали усі частини шахти: осмолений сарай — сортувальня, башта над шахтовим колодязем, велике приміщення з підйомною машиною та невеличка чотирикутна башточка відливного насоса. Ця шахта на дні яру зі збитими в одну купу цегляними будівлями та гострим димарем, задертим вгору, мов грізний ріг, здавалася Етьєнові якимсь диким, неситим звіром, що чатує тут і ось-ось кине́ться на світ і поглине його. Втопивши очі в темряву, він думав про себе, про своє безпритульне життя за цей останній тиждень, коли він блукав по всіх усядах, шукаючи роботи; перед очима

в нього переходили картини близького минулого: залізна майстерня, де він працював, де дав ляпаса начальникові, потім як вигнали його з Лілля, як потому він довго поневірявся, — звідусіль його гнали, ніде не міг зачепитись. У суботу він прибився до Марш'єнна, де буцімто мала бути робота на металургійних заводах; никав туди сюди, але ні по заводах, ні в Сонневілья роботи не було, і довелося йому цілісіньку неділю просидіти на подвір'ї на тартаку, примостившись за колодами, звідки о другій годині ночі вигнав його нині сторож. В кишені в нього ані су, ані скоринки хліба. Що чинити тепер? Хіба блукати битими шляхами без жодної мети, не маючи навіть де заховатися від рвучкого вітру?..

Так, це була справді шахта; поодинокі ліхтарі освілювали купи видобутого вугілля; грюкнули двері, і в смузі яскравого світла Етьєн побачив розпалені, вогнедишні печі. Тепер він зрозумів: важкий, глибокий безупинний звук, мов видих здушеної за горло страшної потвори, виривався з насоса.

Рудий робітник, що спорожняв вагонетки, досі навіть не глянув на Етьєна, а той якраз нахилився підняти свій клунок, що впав на землю. Коли це за його спиною знову почувся тяжкий кашель, — то повернувся старий возій. Він повільно виходив із темряви, а за ним його гніда коняка тягла й на цей раз шість навантажених вагонеток.

— А в Монсу фабрики є? — спитав подорожній.

Старий знову сплюнув чорним.

— Цього добра там не бракує, — відповів він, і слова його понеслися за вітром. — Ось якби ви глянули туди тричотири роки тому! Все аж гуло, робота кипіла, робітників не вистачало, ніколи ще так не заробляли люди... А ось тепер знову почало животи затягати. Лихо та й годі в цілому краї: робітників звільняють; чуєш — то тут, то там майстерню зачинили... Може, імператор у цьому й не винен, та тільки навіщо здалася йому та війна в Америці? І як на гріх, ще й холера на худобу та на людей пала...

Вітер забивав їм дух, а вони перемовлялися короткими фразами — скаржились один одному на лиху долю.

Етьєн оповів старому, як він ось уже тиждень цілий марно шукає роботи, — з голоду доведеться здихати, чи що? Незабаром, мабуть, по всіх шляхах снуватимуть старці з довгою рукою. Старий згоджувався з ним і казав, що

кінець кінцем буде біда, бо Бог не попустить, щоб християни, мов ті собаки, на вулиці конали.

— Не щодня м'ясо бачимо. ‘

— Еге, аби шмат хліба!

— Так, так, аби шмат хліба!

Журне завивання вітру заглушало їхні слова, і голоси їхні лунали ледве чутно.

— Гляньте! — мовив голосно старий возій, повертаючись лицем до півдня. — Он там Монсу...

Він випростав руку у темряву й почав називати одне по одному незримі місця. Там, у Монсу, Фовеллева цукроварня ще так-сяк працює, а цукроварня Отона вже скоротила частину робітників; не зачепило лише хлібної вивізної контори Дютійоля та канатної фабрики Блеза, що постачає канати для копалень. Потім він обвів рукою мало не половину всієї північної частини небозводу, — годі й казати: будівельні майстерні Сонневілья не дістали навіть третини звичайних замовлень; з трьох домен на металургійних заводах у Марш'енні працюють тільки дві; нарешті — на скляному заводі Гажбуа ось-ось вибухне страйк, бо щось уперто гомонять, що зменшать заробітну плату.

— Знаю, знаю, — повторював за старим подорожній, — я сам допіру звідти.

— Ми ще поки животиємо, — додав возій, — хоч шахта дає багато менше вугілля, ніж дотепер. А гляньте просто перед себе, на «Вікторію»: там працюють лише дві коксові печі.

Він сплюнув, застріг у випорожнені вагонетки свою коняку, що почала вже тим часом куняти, і знову подався геть.

Тепер Етьєн, мов на долоні, бачив усю округу. Темрява була ще й досі така сама густа й глибока, але рука старого натхнула її живим привиддям тяжкого людського горя, і хлопець несвідомо відчував, як воно тяжить над ним, як воно тяжить скрізь, скрізь над усім цим рівним, безмежним простором... Чи то не стогін голодних котить цей безрезневий вітер голими полями?.. Його скажене завивання мов віщувало смерть праці й тяжкі злигодні, що заженуть у могилу силу-силенну людей. Етьєнові очі впивалися в морок, він силкувався пронизати його наскрізь, палко бажав і боявся побачити те, що криється за ним. Але все поринуло в темну безвість ночі, і тільки десь удаліні мрі-

ли домни та коксові печі. З одного боку вишикувалися нерівними шерезами десятки й десятки димарів і позначалися на чорному тлі неба низкою червоних вогнів, а трохи ліворуч від них, мов велетенські смолоскипи, палали синявим світлом високо в небі шпилі двох веж. Мов на пожарище — тоскно було дивитися на них. На всьому грізному, неосяжному небозводі не видно було іншої зорі, іншого світила, oprіч цих сумних нічних вогнів країни вугілля та заліза.

— А ви, бува, не з Бельгії? — почув Етьєн за спиною голос старого, що знову допіру повернувся.

В цей раз він привіз тільки три вагонетки. Хай спорожнять тим часом бодай ці; підіймальна кліть зіпсувалась, якусь там гайку зламали, і робота стала на добру чверть години. Внизу під відвалом усе замовкло, не чути було глухого гуркоту вагонеток; тільки глибоко з шахти долинали далекі удари молота, що важко гупав по листовому залізу.

— Ні, я з півдня, — відповів Етьєн.

Спорожнивши вагонетки, рудий робітник присів на землю спочити, радий, що машина стала; він так само похмуро мовчав і тільки, як вовк, дивився своїми великими згаслими очима на возія, ніби дорікаючи йому за його балакучість; та й справді — старий ніколи не бував такий говіркий. Може, обличчя незнайомого сподобалось йому, а може, його захопило непереможне бажання поговорити від широкого серця, що часто так пориває старих людей розмовляти вголос із собою.

— А я з Монсу, і звуть мене Безсмертний.

— Прозвали так? — здивовано спитав Етьєн.

Старий задоволене всміхнувся й, показуючи на «Воре», пояснив:

— Атож, атож... Тричі витягали мене звідти, мало не на шматки побитого. Одного разу всю шкіру геть-чисто обсмалило; вдруге так засипало, що аж землі наглитався, а втретє так залило водою, що черево, мов тій жабі, розперло. Люди побачили, що я аж ніяк не хочу здихати, то й прозвали мене на сміх Безсмертним.

Він весело зареготав. Сміх його нагадував скрип не-підмазаного блока й скінчився страшним нападом кашлю. Відблиск полум'я падав тепер просто на нього й освітлював його велику голову з сивим рідким волоссям, плескате

бліде обличчя з синявими плямами. Він був невисокий на зріст, мав довжелезну шию, розкарячені литки й п'яти та довгі руки з короткими, товстими пальцями, що сягали йому аж по коліна. Він із своєю конякою, що стояла нерухомо поруч нього, здався вирубаним з каменю: вони обоє наче зовсім не відчували ані холоду, ані рвучкого вітру.

У грудях старого знов щось заскреготіло — кашель шматував їх. Він нескоро відкашлявся, а коли сплюнув, то на землі знову позначилася чорна пляма.

Етьєн подивився на діда, а потім на його чорне харкотиння на землі.

— Давно працюєте на шахті? — спитав він.

Безсмертний широко розвів руками.

— Чи давно? Ще б пак!.. Мені ще й восьмий не минув, як я вперше спустився на дно, і знаєте куди? В цю саму Ворезьку копальню, а тепер мені п'ятдесят вісім. Порахуйте-но... чого-чого я тут не переробив... Як був малий, то працював при машині, а як підріс і вбився в колодки, то поставили відкатником, а потім цілих вісімнадцять літ був за вибійника. Потім через ці клятні ноги мене зробили ремонтним робітником, я грабався в землі, лагодив штреки, аж поки лікар не сказав, що я дуба дам під землею — тоді мене витягли на світ божий. З того часу, тому вже буде п'ять літ, поставили мене оце возієм... А що? Ловко? П'ятдесят літ на шахті, а з них сорок п'ять під землею! Га?

Він говорив, а розпалені жарини випадали від часу до часу на землю й кидали на його біде старече обличчя криваві відблиски.

— Вони мені радять спочити. Еге! Нема дурних!.. Докалатаю ще два роки — до шостого десятка, а там матиму пенсію — аж сто вісімдесят франків! Якщо я попрошаюся з ними ниньки, то вони мені дадуть тільки сто п'ятдесят. Вони, шельми, хитромудрі! А я ще хоч куди! Тільки ноги, клятні, дошкуляють. Це мені, бачте, вода набилася під шкуру, бо часто, ще як був я за вибійника, вона мене щедро поливала. Часом, знаєте, й довбешкою двигнути несила — так болить, що криком кричу.

І знов напад кашлю здушив йому груди.

— Мабуть, тому ви й кашляєте? — промовив Етьєн.

Старий похитав головою. Віддихавшись, він сказав:

— Ні, ні, це я минулого місяця застудився; раніш я ніколи не кашляв, а ось тепер — ніяк здихатися не можу...

Плюю та й плюю, сміх та й годі, скільки того харкотиння береться...

Йому захрипіло в горлі, і він знову сплюнув чорним.

— Це кров? — наважився нарешті запитати його Етьєн.

Безсмертний помалу обтер губи рукою.

— Вугілля, вугілля, синку... У мене всередині є його стільки, що воно зігріватиме аж до смерті; ось уже п'ять років, як я під землю не навертався. Мабуть, воно в мені десь глибоко на схованці лежало, а мені про те й ані гадки. Дарма! Це підтримує!

Замовкли. Десь далеко на дні шахти стукав однамітно молот; вітер журно квилів, і здавалося, що то з глибин темного простору доноситься скарга голоду й знемоги. Полум'я в жаровнях тремтіло, а старий віддався спогадам і заговорив тепер тихше, перетравлюючи своє минуле.

Еге, він і вся його рідня копають землю не з учора! Його кривні працюють на Компанію, відколи вона закла-лася в Монсу, а тому вже багато часу, — аж сто шість років. Його прадід — Гійом Має — тоді йому допіру скін-чилося п'ятнадцять літ — знайшов кам'яне вугілля в Рекій-ярі. Компанія викопала там, недалеко Фовеллевої цукровар-ні, свою першу шахту — тепер вона вже стоїть копалищем. Вся країна знала, що її знайшов Гійом Має, тому її й на-звали Гійомовою шахтою. Він сам не бачив діда живого, та люди казали, що то був здоровий, кремезний чолов'яга й помер своєю смертю, саме як йому стукнуло шістдесят. Батька його — Нікола Має, прозваного Червоним, — зава-лило землею, ще як йому заледве пішов сороковий, — тоді саме копали «Воре»... Від батька тільки мокре зосталося: кістки камінням потрощило, кров земля виссала — так його й не витягли. Двоє з його дядьків та троє з братів — теж зложили там свої кістки, та це вже пізніше. А він сам, Венсан Має, вийшов сухий з води, усе гаразд, тільки ноги трохи покрутило, за те всі його звивають спритником... Нічого не вдієш, треба працювати. В їхній родині так по-велось від батька до сина; що ж, ремесло як кожне інше... Його син, Туссен Має, онуки його та всі, всі його кривні й свояки, що живуть он там, у тому селищі, конають на тій самій роботі. Сто шість років працювати до смерті, від ба-тька до сина, на одного хазяїна — неабищо. Не кожен буржуа потрапить отак розповісти історію свого роду!

ЗМІСТ

Роман про боротьбу труда і капіталу. *Д. С. Наливайко*..... 3

ЖЕРМІНАЛЬ

Частина перша.....	29
Частина друга.....	91
Частина третя.....	145
Частина четверта.....	202
Частина п'ята.....	292
Частина шоста.....	362
Частина сьома.....	420
Примітки. <i>Н. Д. Білик</i>	503